

مصحف شناسی قرآنی (۶):

سه قرآن ایرانی از قرن پنجم و ششم هجری در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام و بخش های مفقود آنها در دیگر نقاط جهان

۱۴۳-۱۵۵

مرتضی کریمی نیا

Three Iranian Qur'āns from the 5th and 6th Centuries AH in the Library of Imam Alī's Shrine and their Missing Parts in Other Museums of the World

By: Morteza Karimi-Nia

Abstract: The Library of Imam Alī's Shrine (*Maktaba al-Rawḍa al-Haydariyya*) in Najaf has one of the richest treasury of the Qur'ān and tafsir manuscripts. In this article, the author briefly talks about some of the Qur'ān manuscripts and fragments which originally belonged to this library, but have been stolen in last decades.

These materials are now kept with certain inventory numbers in some of the museums of the world. To this end, he mentions three manuscripts of the Qur'ān which were all copied by Iranian scribes in Iranian Kufic style during the 5th and 6th centuries.

Key words: Codicology the Qur'ān, Iranian Qur'ān transcribing, the Library of Imam Alī's Shrine (Najaf), *al-Khizānat al-Gharawiyya, Maktaba al-Rawḍa al-Haydariyya*, The Qur'ān manuscripts, Qur'ānic orthography, Kūfic Qur'āns, New Style Kūfic, Iranian Kūfic, Zayd b. al-Riḍā 6th/12th Century), Qur'ān of al-Zanjānī, Muḥammad al-Zanjānī (6th/12th Century)

نسخ المصاحف القرآنية (۶)
ثلاث نسخ قرآنية إيرانية من القرنين الخامس والسادس الهجريين في مكتبة العتبة العلوية (ع) ووجود الأقسام المفقودة منها في أماكن أخرى من العالم

الخلاصة: تحتوي مخازن مكتبة الروضة الحيدرية من العلوية المقدسة في النجف الأشرف على عددٍ من أمّن المصاحف القرآنية والتفسيرية.

ويقدم الكاتب في المقال الحالي إشارة مختصرة على بعض المقتنيات القرآنية الموجودة في هذه المكتبة والتي تمت سرقتها منها خلال السنوات والعقود الأخيرة وهذه المسروقات توجد الآن محفوظة بأرقام معينة في بعض المتاحف العالمية.

وفي سياق هذا المقال يؤسّر الكاتب ثلاثة نماذج من النسخ القرآنية التي كتبها عدد من الكتاب الإيرانيين خلال القرنين الخامس والسادس الهجريين بالخط الكوفي الإيراني.

المفردات الأساسية: القرآن، القرآن الإيراني، مكتبة العتبة العلوية عليه السلام، النسخ القرآنية، مصحف الزنجاني، مكتبة الحرم العلوي، مكتبة الروضة الحيدرية، الخزانة الغروية، زيد بن الرضا، المصاحف القرآنية، محمد الزنجاني، الخط الكوفي الإيراني.

چکیده: کتابخانه حرم علوی (المکتبة الغروية یا مکتبة الروضة الحيدرية) در نجف اشرف یکی از غنی ترین مجموعه های قرآنی و تفسیری را در خود جای داده است. نویسنده در نوشتار حاضر اشاره مختصری به برخی از قطعات قرآنی متعلق به این کتابخانه دارد که در دهه های گذشته بر اثر سهل انگاری از این کتابخانه سرقت شده و اکنون با شماره هایی مشخص در برخی موزه های جهان نگهداری می شوند. به این منظور، وی به سه نمونه از نسخ قرآن اشاره دارد که هر سه را کاتبانی ایرانی طی قرون پنجم و ششم هجری و با سبک کوفی ایرانی کتابت کرده اند.

کلیدواژه ها: مصحف شناسی قرآن، قرآن نویسی ایرانی، کتابخانه حرم امام علی علیه السلام، نسخه های قرآن، کوفی ایرانی، مصحف زنجانی، مکتبه الروضة الحيدرية، الخزانة الغروية، زيد بن الرضا، مصاحف قرآن، محمد الزنجاني.

مقدمه

کتابخانه حرم علوی (مکتبه الروضة الحیدریة یا الخزانة الغرویة) در نجف اشرف یکی از غنی ترین مجموعه های قرآنی و تفسیری را در خود جای داده است. بیش از ۵۰۰ نسخه از مصاحف قرآن و تفاسیر قرآنی بسیار ارزشمند در این کتابخانه نگهداری می شود که برخی از آنها قریب به یک هزار سال پیش وقف آستان حرم علوی شده اند. تا کنون دو فهرست ناقص از این مصاحف انتشار یافته است: نخست به قلم استاد سیداحمد حسینی اشکوری در سال ۱۹۷۱ میلادی با عنوان: فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریة^۱ که در آن تنها چند نسخه قرآنی مهم تر معرفی شده اند و دیگری به قلم حسین جهادالحسانی با عنوان: فهرس المصاحف المخطوطة فی خزانة العتبة العلوية المقدسة در سال ۲۰۱۴ میلادی.^۲

موضوع این نوشتار کوتاه اشاره به برخی از قطعات قرآنی متعلق به کتابخانه حرم علوی در نجف اشرف است که در سال ها و دهه های اخیر بر اثر سهل انگاری از این کتابخانه سرقت شده و اکنون با شماره هایی مشخص در برخی از موزه های جهان نگهداری می شوند. تعداد این نسخه ها به بیش از ده مورد می رسد، اما من در اینجا تنها به سه نمونه آن اشاره می کنم که هر سه را کاتبان ایرانی در قرون پنجم و ششم هجری و با سبک کوفی ایرانی کتابت کرده اند.

الف) نسخه ش ۴۴ با شماره ثبت ۱/۳/۴۴ به کتابت و تذهیب محمد الزنجانی در سال ۵۳۱ هجری

تعداد هشت برگ قرآنی اکنون در موزه متروپلیتن به شماره های 294.1996 و 238.1996 نگهداری می شود و شماره ثبت آنها در موزه نشان می دهد که این هشت برگ بسیار با ارزش در سال ۱۹۹۶ در دو مرحله وارد موزه متروپلیتن شده اند.^۳ بنابراین احتمال می رود این برگه ها در دهه ۱۹۹۰ میلادی و در زمان حاکمیت صدام حسین و حزب بعث عراق از کتابخانه حرم (موسوم به مکتبه الروضة الحیدریة یا الخزانة الغرویة) خارج و در زمانی مناسب در یکی از حراج های غربی از سوی موزه فوق الذکر خریداری شده باشند. این برگه ها دقیقاً افتادگی های یک نسخه ناقص الطرفین در کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف اشرف را می پوشانند و در تمام ویژگی ها به آن شباهت دارند. فی المثل برگه ای در مجموعه موزه متروپلیتن به «وَاللّٰهُ مَحِیْطٌ بِالْكَافِرِیْنَ» (بقره: ۱۹) ختم می شود و برگ نخست از نسخه نجف با «یکاد البرق یخطف» (بقره: ۲۰) آغاز می شود. از آنجا که نام

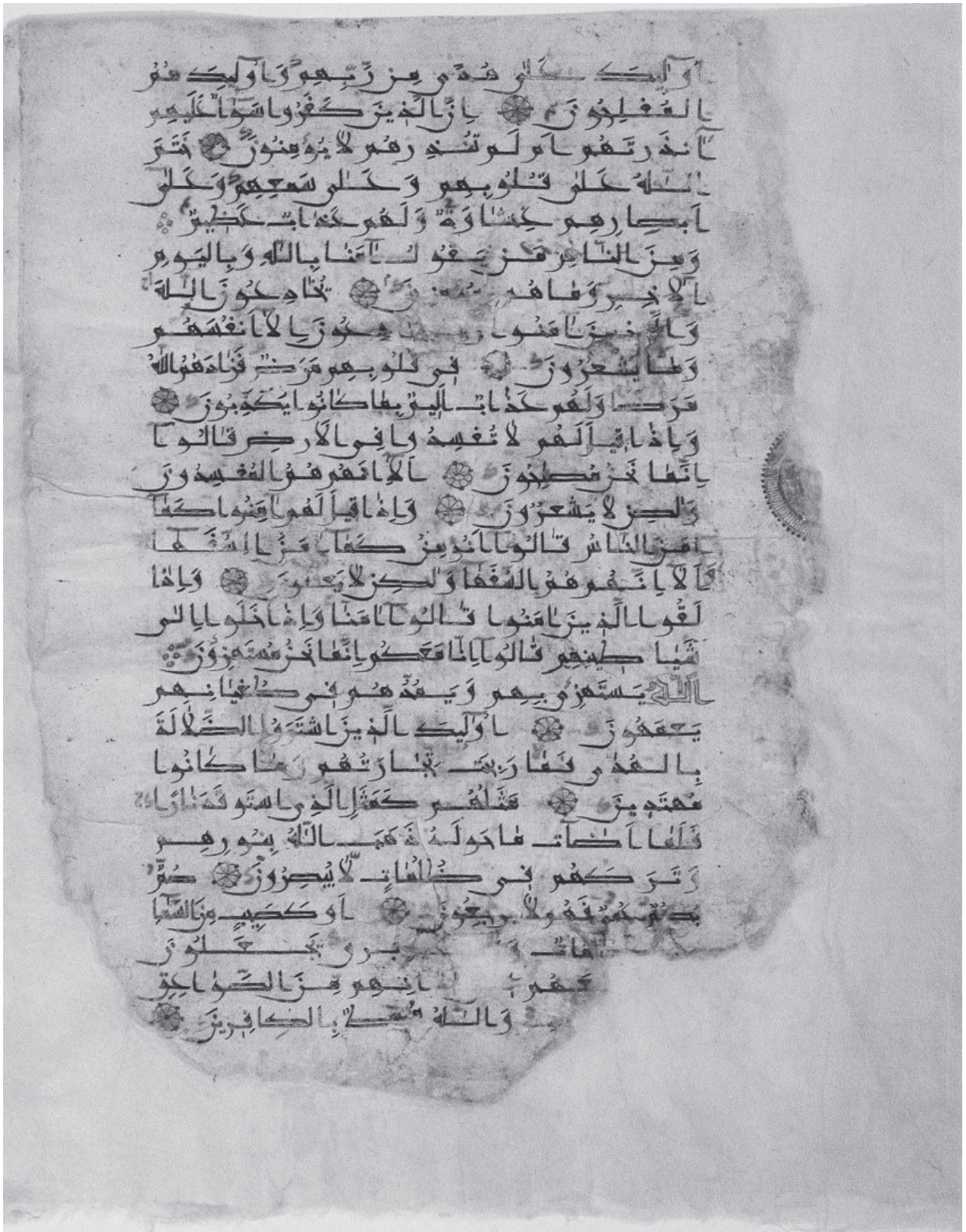
۱. سیداحمد حسینی اشکوری، فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریة، نجف، مطبعة النعمان، ۱۳۹۱ق / ۱۹۷۱م.

۲. حسین جهاد الحسانی، فهرس المصاحف المخطوطة فی خزانة العتبة العلوية المقدسة، نجف: مکتبه الامام امیرالمؤمنین العامة، مرکز الامیرالاحیاء التراث الاسلامی، ۱۴۳۵ق / ۲۰۱۴م.

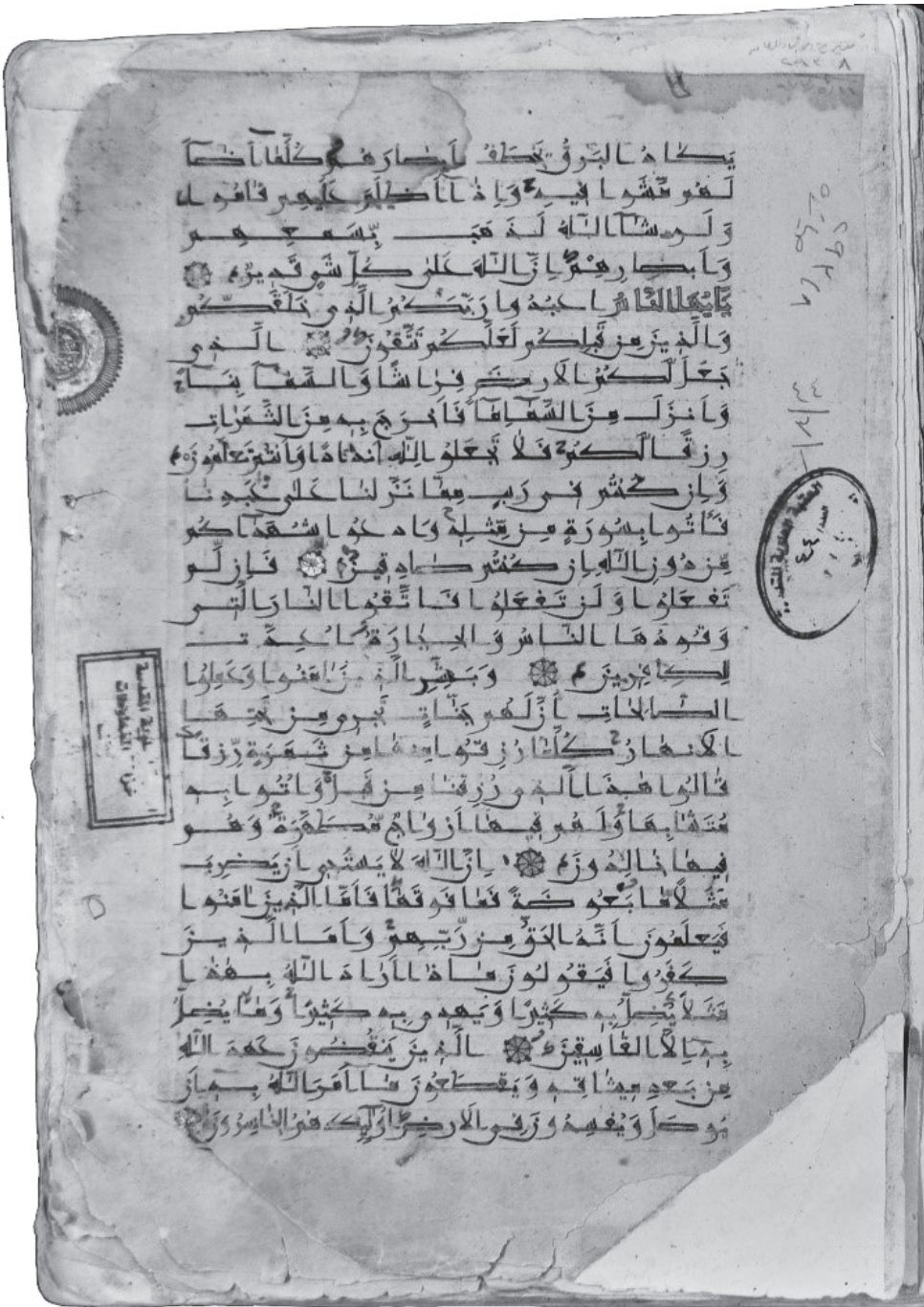
۳. تصاویری از این برگه ها در موزه متروپلیتن را در وبسایت این موزه می توان مشاهده کرد:

<http://www.metmuseum.org/art/collection/search#!/search?artist=al-ZanjaniSMuhammad%20al-Zanjani>

کاتب، محمد الزنجانی در پایان این نسخه و در برگه‌های موجود در موزه متروپلیتن ذکر شده است، من قرآن مورد بحث را مصحف زنجانی می‌نامم.

برگ نخست از اوایل سوره بقره در مصحف زنجانی (نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

ادامهٔ سورهٔ بقره در مصحف زنجانی (نجف: کتابخانهٔ حرم علوی علیّه، ش ۴۴، برگ نخست)

نمونه‌هایی از صفحات مذهب در آغاز و انتهای مصحف زنجانی
(نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 238.1996 و 294.1996)

مکتبه العلویة المقدسة
خزانة النسخات
وتف

المكتبة العلوية المقدسة
العدد ۶۲۲
التاريخ ۱۶
شعبة النسخات المطبوعات الخيرية

المكتبة العلوية المقدسة
العدد ۶۲۲
التاريخ ۱۶
شعبة النسخات المطبوعات الخيرية

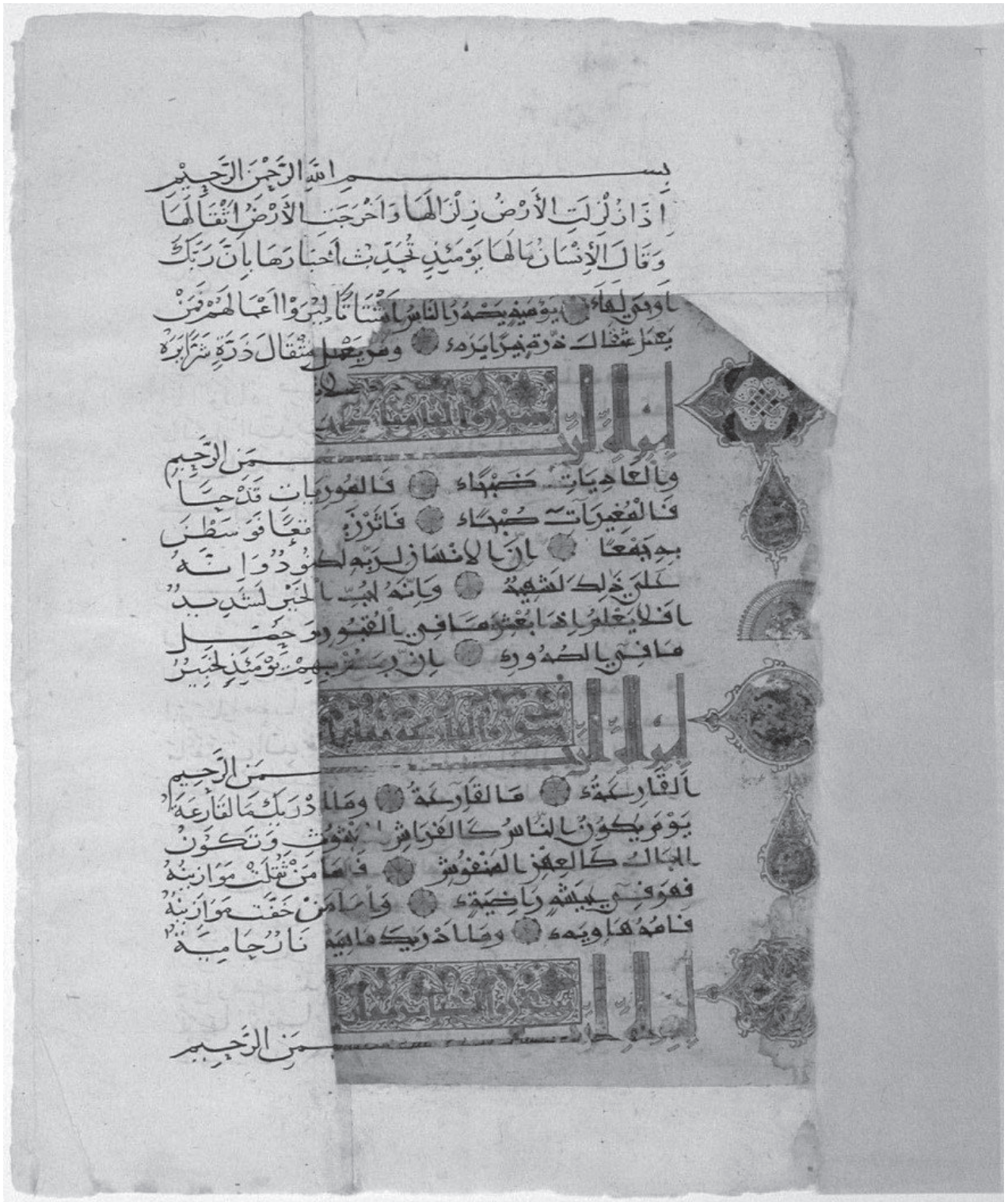
وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ وَوَدَّكَ صَالِحًا لَفَهَدَىٰ وَإِنَّكَ لَفَاعِلٌ فَآمَنَّا بِتَيْمِّمْ فَلَا تَقْرَأُ مَا تَسْأَلُ فَلَا تَهْمُرْ وَمَا يَنْبَغِيهِ رَبُّكَ فَيَدِدْث

مَنْ الرَّحِيمِ
وَوَضَعْنَا عَنكَ وَرَكَّ
الَّذِي يَنْقُضُ عُقُودَهُ
فِي رَمْعِ الْعُسْرِ يُسْرًا
فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ
وَإِلَىٰ رَبِّكَ فَارْجِعْ

مَنْ الرَّحِيمِ
وَالَّذِينَ هُمْ
الْأَيْمَنُ لَقَدْ جَعَلْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ
تَمْرُودًا وَأَمْ هُمْ لَا يَفْقَهُونَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا
وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ فَمَا
يُكَذِّبُكَ بَعْدَ الْبَيِّنَاتِ أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَجْمَلَ الْخَائِرِينَ

مَنْ الرَّحِيمِ
أَفْتَرَا بِبَاهٍ وَرَبُّكَ الْخَبِيرُ
أَفْتَرَا وَرَبُّكَ الْأَكْبَرُ الَّذِي يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ عَالِمٌ
الْإِنشَاءِ مَا تَدْبُرُونَ
وَأَمْ أَنْتُمْ مُنْجَبُونَ
بِحُدُودِ مَا كُتِبَ عَلَيْكُمْ أَنْ تَقْرَأُوا عَلَيْهِمْ وَمَا كُنْتُمْ مُطَّاعِينَ

آخرین صفحه موجود از مصحف زنجانی (نجف: کتابخانه حرم علوی علیه السلام، ش ۴۴)

صفحه ای از برگ های پایانی مصحف زنجانی (نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 294.1996)

اصل نسخه مصحف زنجانی که برگ‌هایی از آغاز و انجامش مفقود شده و از طریق به موزه متروپولیتن راه یافته است، اکنون با شماره مسلسل ۴۴ و شماره ثبت ۱/۳/۴۴ در بخش مخطوطات کتابخانه حرم امیرالمؤمنین (علیه السلام) (مکتبه الروضة الحیدریة یا همان الخزانة الغرویة) در نجف اشرف نگهداری می‌شود. آقای حسین جهاد الحسانی در توصیف کوتاه این نسخه در کتاب فهرس المصاحف المخطوطة فی خزانة العتبة العلوية المقدسة نوشته‌اند:

في السجل القديم وصف بأن فيه زخارف وتزييق في صفحاته الأولى إلا أنني لم أرى هذا الأمر وإن النقص يعود إلى ما قبل ۳۰ سنة أو أكثر، إذ أن رقم الآثار وضع على الصفحة الأولى له وهذا دليل أن هذا المصحف ناقص الأول وهذه الصفحات التي ذكر في الجرد القديم، ولعل هذا المصحف قد سقطت منه الأوراق الأولى... وقد كتب في السجل القديم بأن سنة كتابته ۵۳۱هـ إلا أنني لم ألاحظ هذه السنة ولكن عمره يقدر بهذا الوقت.

در شناسنامه قدیمی نسخه آمده است که صفحات نخستین نسخه حاوی تذهیب و تزویق است، اما من در نسخه حاضر چنین چیزی نمی‌یابم و احتمال می‌دهم این نقصان به بیش از ۳۰ سال قبل بازگردد. همچنین در شناسنامه قدیمی این نسخه در کتابخانه چنین آمده است که سال کتابت نسخه ۵۳۱ هجری است، اما من چنین تاریخی را در کل نسخه ندیده‌ام، هرچند سن و قدمت نسخه همین اندازه برآورد می‌شود.^۴

این امر نشان می‌دهد که فهرست‌نویس قدیم نسخه در دهه ۱۹۷۰ یا ۱۹۸۰ میلادی و در زمان ورود اطلاعات نسخه، به برگه‌های آغاز و پایان نسخه دسترسی داشته و آنها را دقیق و کامل توصیف کرده است، اما فهرست‌نویس بعدی پس از سقوط صدام حسین در سال ۲۰۱۴ برگه‌های مذهب آغازین و انتهایی نسخه را نمی‌یافته است. این برگه‌ها اکنون در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود و در ضمن آنها، هم برگه‌های مذهب بسیار زیبایی نخستین هست و هم نام کاتب و سال کتابت نسخه در آنها قید شده است. در این باره پیش‌تر مقاله‌ای مشروح از من انتشار یافته است که تفصیل مطالب را در آن آورده‌ام.^۵

ب) نسخه ش ۵۷۵ به شماره ثبت ۷/۳/۵۴۸ کتابت در قرن پنجم هجری

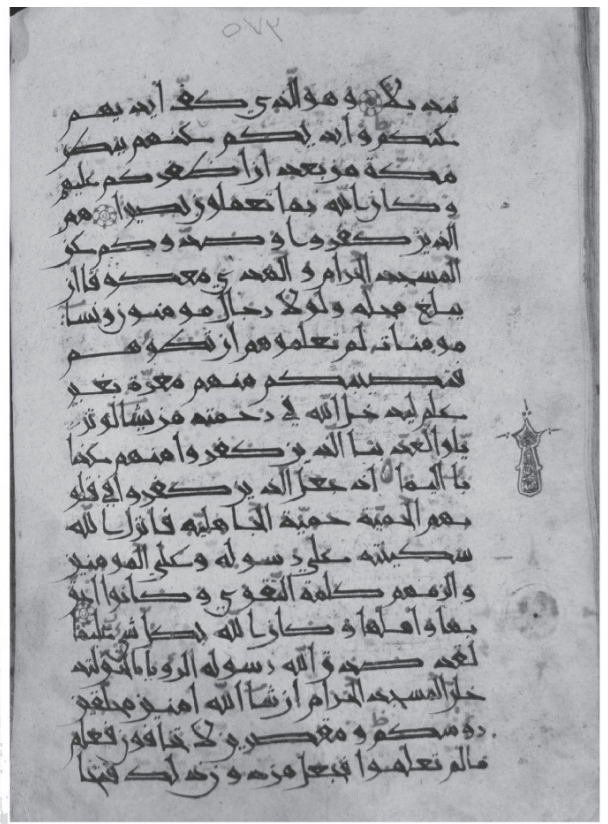
این یک نسخه قرآنی کامل است که در آغاز آن رساله‌ای کوتاه در علم قرائت کتابت شده و در آغاز هر سوره‌اش اطلاعاتی در خصوص تعداد آیات، مکی و مدنی بودن سوره، فضل قرائت سوره و مانند آن آمده است. نوع کتابت، تذهیب و سرسوره‌های آن بسیار خاص است و تا جایی که می‌دانم در سایر نمونه‌های آن قرون تکرار نشده است. نسخه فوق را علی بن جمعة الموصلی در سال ۹۱۵ هجری بر حرم علوی وقف کرده است. در حاشیه صفحه ۳۵ نوشته شده است:

وقفنمود علی بن جمعه الموصلی این مصحف شریف را در آستانه امیرالمؤمنین علی ولی الله صلی الله علیه و سلم. آمرزیده باد خواننده و نظرکننده در حق این فقیر فاتحه بخوانید. در تاریخ سنه خمس عشر و تسعمائة هجرته النبویه.

کاتب نسخه قطعاً از اهل سنت است، چراکه سوره لیل را سورة الصدیق (رضی الله عنه) نامیده است و کلماتی خاص مانند «محمد» را که ۴ بار در کل قرآن تکرار شده است، با هنرمندی خود به صورت متمایز و درشت‌تر از خط اصلی همراه آرایه‌هایی بصری متمایز کتابت کرده است.

۴. حسین جهاد الحسانی، فهرس المصاحف المخطوطة فی خزانة العتبة العلوية المقدسة، ص ۵۲.

۵. نک: مقاله مفصل من در این باره: «مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری: نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف و برگ‌های جداشده از آن در موزه متروپولیتن»، در ترجمان وحی مبین، سال ۲۳، ش ۱، شماره پیاپی ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۵۰-۸۶.

ادامه نسخه در متروپولیتین
سطر اول: قریباً * هو الذی ارسل رسوله

صفحه ۵۷۳ در نسخه نجف
سطر آخر: فجعل من دون ذلك فتحا

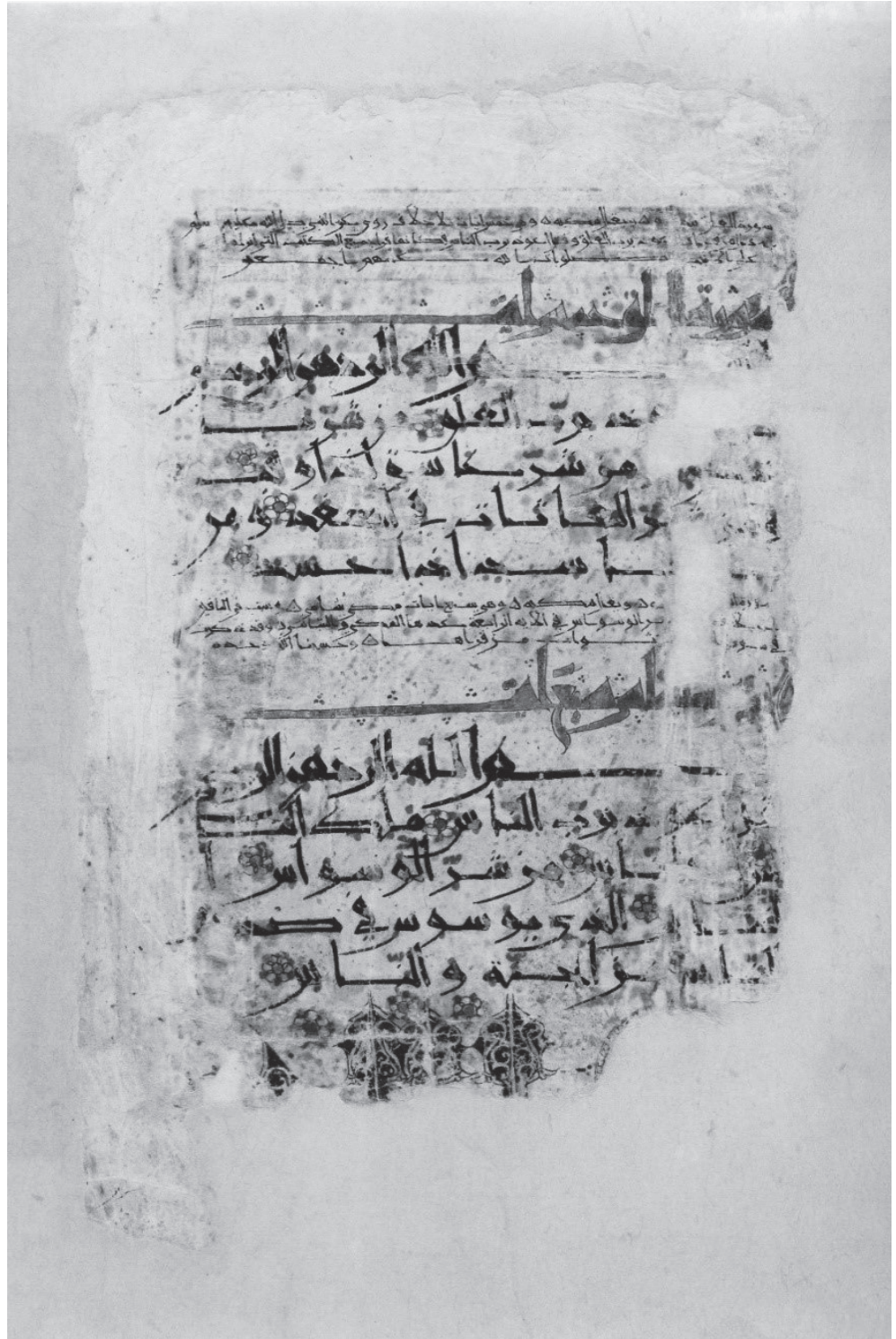
بخشی از این نسخه چند دهه قبل از نجف خارج شده و در دهه ۱۹۴۰ میلادی به موزه متروپلیتین راه یافته است (در دو شماره ۱۴۰.۴۵ و ۱۶۴.۴۰)؛ از جمله دو برگه‌ای که در سوره‌های فتح و محمد حاوی نام پیامبر اکرم (ص) است. با مراجعه به نسخه موجود در حرم علوی درمی‌یابیم که بین ص ۵۷۳ و ۵۷۴ از این مصحف که حاوی آیات پایانی سوره فتح و آغاز حجرات است در نسخه نیست. این بخش مفقود شده اکنون به صورت تمام و کمال در موزه متروپلیتین است. این برگه حاوی نام محمد است. همچنین برگه حاوی نام مبارک پیامبر اکرم (ص) در سوره محمد نیز در اصل نسخه در نجف نیست. این برگه بین صفحات ۵۶۵ و ۵۶۶ قرار می‌گیرد. برای رویت دیگر تکه‌های مفقود شده از میانه و اواخر این نسخه که اکنون در موزه متروپلیتین نگهداری می‌شود، نک: سایت موزه در آدرس زیر:

<https://metmuseum.org/art/collection/search/449693>

<https://metmuseum.org/art/collection/search/450575>

برگ پایانی موجود در حرم علوی (نجف، ش ۵۷۵)

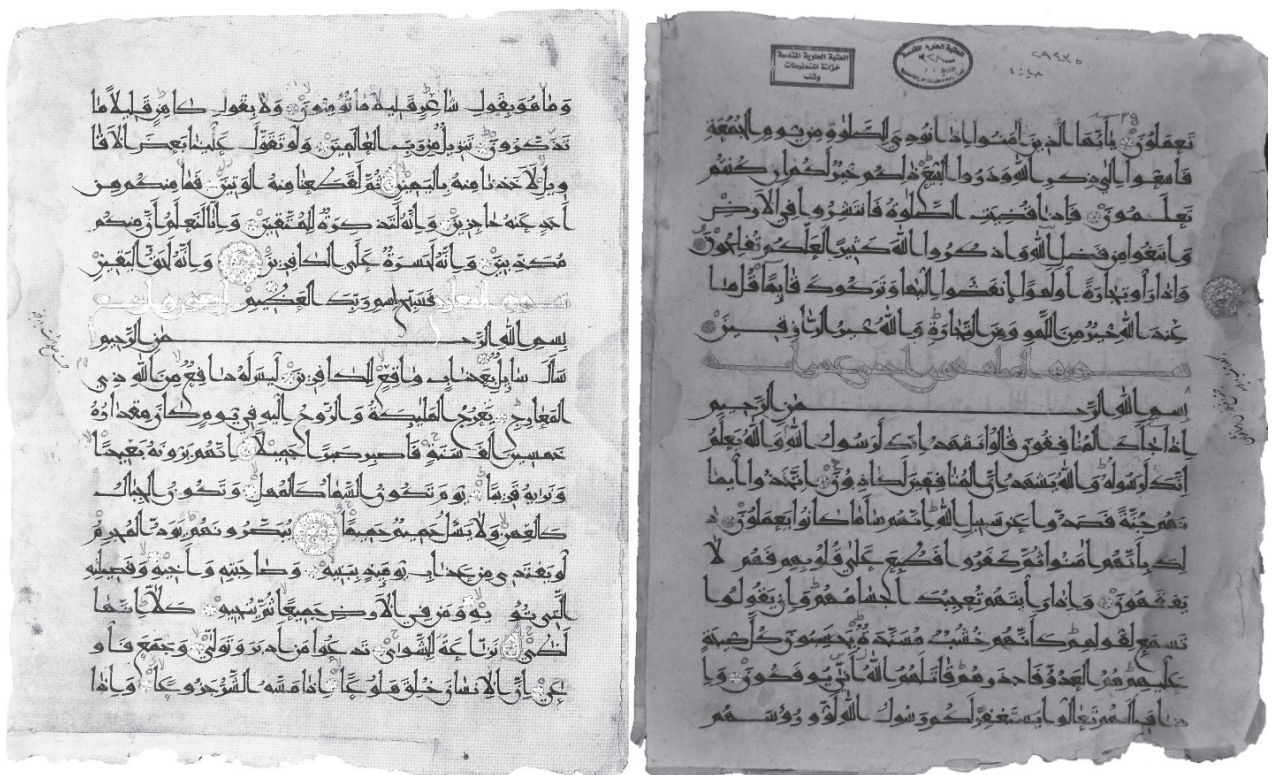
برگ پایانی نسخه نجف ۵۷۵ (اکنون در موزه متروپلیتین)

ج) نسخه ش ۳۳۸ با شماره ثبت ۵/۲/۳۹۶، کتابت زید بن الرضا در سال ۴۳۲ هجری در طبرستان قریب به ۵۰ سال پیش وقتی جناب استاد سیداحمد حسینی اشکوری (حفظه الله) فهرستی کوتاه در معرفی برخی مصاحف و نسخه های حرم علوی را منتشر کرده اند، این نسخه بسیار نفیس به صورت کامل در کتابخانه حرم علوی بوده است؛ چراکه استاد حسینی اشکوری در توصیف بسیار کوتاه خود به نام کاتب و ترقیم پایان نسخه چنین اشاره کرده اند:

۶. احمد حسینی، فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریة، ص ۱۵، رقم ۳۸۸.

نسخه کتبه‌ها: زید بن الرضا بن زید بن علی بن هارون بن الحسين بن محمد بن هارون بن محمد بن القاسم بن الحسن بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب سنة ۴۳۲ هـ.

این عبارات نشان می‌دهد که قرآن فوق‌الذکر که در سال ۴۳۲ به دست یکی از علویان یا زیدیان طبرستان کتابت شده در سال ۱۹۷۰ میلادی در خزانه حرم علوی کامل بوده است. اگر اکنون به کتابخانه حرم علوی سری بزنیم درمی‌یابیم که مجموعاً ۳۰ برگ از ابتدا و انتهای نسخه مفقود است. نه آرایه‌های بسیار زیبا و دو لوح آغازین نسخه موجود است و نه بخش‌های پایانی نسخه از جمله انجامة و امضای کاتب. نسخه فوق در وضع کنونی اش با آیه ۹۷ سوره بقره آغاز می‌شود و آخرین بخش موجود در آن آیه ششم سوره منافقون است.

نمونه از صفحات فروخته شده از نسخه ۳۳۸ در حراج کریستیز ۲۰۱۵

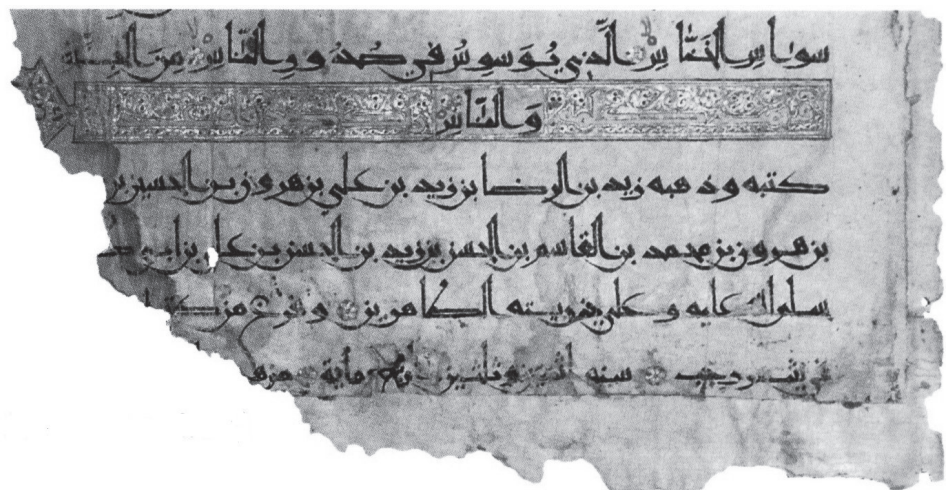
آخرین برگ موجود در نسخه ۳۳۸ در کتابخانه حرم علوی در نجف

تمامی این ۳۰ برگ مفقود از نسخه بالا در حراج کریستیز لندن (۲۶ آوریل ۲۰۰۵) به قیمت ۱۱۷۶۰۰ پوند به فروش رسیده است. در سایت اینترنتی و نیز در کاتالوگ انتشار یافته از این حراج به جزئیات این ۳۰ برگ اشاره شده است. نمونه‌ای از تصویر این بخش از قرآن و توضیحات این حراج را در لینک زیر می‌توان دید:

<http://www.christies.com/lotfinder/Lot/an-important-signed-and-dated-eastern-kufic-4483319-details.aspx>

در تصویری که حراج یافته از انجامه پایانی نسخه در کاتالوگ خود منتشر کرده است، نام کتابت و سال کتابت عیناً به همان صورت که در بالا گفتیم آمده است:

کتابه و ذهبه زید بن الرضا بن زید بن علی بن هرون بن الحسین بن [محمد] بن هرون بن محمد بن القاسم بن زید بن الحسن بن علی بن ابی طالب سلم الله علیه و علی ذریته الطاهرین. و فرغ من کتابته؟ فی شهر رجب سنة اثنین و ثلثین و اربع مائة من هجرة [النبی].

رقم کتاب نسخه ش ۳۳۸ (زید بن الرضا)، مورخ سال ۴۳۲ هجری که در حراج لندن (کریستیز، ۲۰۰۵) به فروش رفته است.

از اینجا معلوم می‌شود که هر یک از این نسخه‌های قرآنی در دوره‌ای ناقص شده و بخش‌هایی از آنها به اروپا و آمریکا منتقل شده‌اند: قرآن نخست در دوران حکومت صدام حسین و قرآن دوم در دهه ۱۹۴۰ میلادی و قرآن سوم در سال ۲۰۰۵ میلادی و پس از سرنگونی حکومت بعث در عراق.